

Мекебаев Т.Қ.,
Құмғанбаев Ж.Ж

**Алаш қозғалысының
қызметінде ұлттық
мемлекеттілік идеясының
қалыптасуы**

Мақалада қазіргі кезеңде заман талабына сай ұлт тарихының ұлттық сана мен ұлттық рухты насихаттайтын өткен ғасырдағы Алаш зиялыларының қызметіндегі мемлекеттілік идеясының қалыптасуы қарастырылады. Қанша уақыт бойы тарих, филология және басқа бағыттарда жазылып келсе де, әлі де зерттелуді толыққанды қажет етеді. Сондықтан, авторлар мақалада кеңестік кезеңде тиім салынған ұлттық идеяның қалыптасуы мәселесіне біршама тоқталады. Сонымен қоса, мақалада Отандық тарихшылардың еңбектері ғана емес, қазіргі кезеңдегі шетелдік тарихшылардың жиырмамыншы ғасырдың басындағы Алаш қозғалысының ұлттық автономия алу жолындағы идеялары туралы объективті көзқарастағы пікірлері жете қарастырылған. Ұлттық тәуелсіздік идеясы туралы ұлт зиялыларының мерзімді баспадан жарық көрген еңбектері мен тұжырымдамаларына ғылыми талдаулар жасалынған.

Түйін сөздер: қуғын-сүргін, ұлттық идея, Алаш қозғалысы, қазақ зиялылары, Кеңес Одағы.

Мекебаев Т.Қ.,
Kumganbaev Zh. Zh.

**Formation of the idea of national
statehood in the activities of the
movement Alash**

The article deals with the formation of the ideas of national statehood in the activities of intellectuals of Alash in the key of modern research. This topic has long studied by historians, philologists but has not lost its relevance. Therefore, the authors analyze the problems of formation of the national idea, which in Soviet times was on the ban. Also, the article describes the works of not only local historians and the study of foreign scholars on the issue of acquisition of Alash movement for national autonomy. An analysis of the scientific works of the representatives of the national intelligentsia

Key words: Persecution, national idea, the movement of Alash, the Kazakh intelligentsia, the Soviet Union.

Мекебаев Т.Қ.,
Кумганбаев Ж.Ж

**Формирование идеи
национальной
государственности
в деятельности движения
Алаш**

В статье рассматривается формирование идеи национальной государственности в деятельности Алашской интеллигенции в ключе современных исследований. Эта тема давно исследуется историками, филологами но не потеряла свою актуальность. Поэтому авторы проводят анализ проблемы формирования национальной идеи, которая в советский период была под запретом. В статье рассматриваются труды не только отечественных историков, а также исследования зарубежных ученых по проблеме движения Алаш за обретение национальной автономии. Проведен научный анализ трудов представителей национальной интеллигенции.

Ключевые слова: Гонения, Национальная идея, движение Алаш, казахская интеллигенция, Советский союз.

**АЛАШ
ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ
ҚЫЗМЕТІНДЕ
ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІК
ИДЕЯСЫНЫҢ
ҚАЛЫПТАСУЫ**

Қазіргі кезеңде заман талабына сай ұлт тарихының ұлттық сана мен ұлттық рухты жоғары деңгейде дамытуға қызмет көрсетуі заңдылыққа айналып отыр. Ұлттың бірегейлігі мен біртұтас келбетін сомдайтын тарих ғылымы болып табылады. Сондықтан да, тарихшылардың тарих алдында уақыт арқалатқан жауапкершілігі зор. Ұрпақ арасындағы білім мен біліктілікке негізделген тарихи сабақтастықты жалғастыру және дамыту арқылы ұлттың рухы биіктей түседі. Кеңестік қоғам тұсындағы ұлт мүддесінің аяқ асты болған тұстарын объективті түрде зерттеп, шынайы зерделеу, тәуелсіздік жылдарында қазақ зерттеушілерінің басты нысанына айналды. Өйткені, кеңестік кезеңде қазақ халқының қайғы-қасіретке толы болған тарих беттерін ашуға мүмкіндік болған жоқ.

XX ғасырдың бірінші жартысында жазықсыз қудаланған қазақстандық зиялы қауымның тағдыры кеңестік кезеңде айтылмады және жазылмады, оның себебі қазіргі уақытта баршамызға мәлім. Еліміз егемендікке қол жеткізгеннен кейін, бұл мәселені зерттеу қолға алынды, алайда мәселе әлі де толықтай зерттеле қойған жоқ. XX ғасырдың басында қазақ қоғамында орын алған күншілдік, сатқындық секілді жаман, жат қасиеттер қазақ ұлтының зиялы қауымы өкілдерінің арасында да белең алып, соның салдарынан кеңес билігі одан сайын күшейе түсті. Мұны пайдаланған сталиндік үкімет қазақ зиялыларының басым бөлігін қудалауға ұшыратты. Қуғын-сүргін шаралары ой еңбегінің рухани болмысын меңгерген зиялылар үшін өте ауыр болып, олар рухани жағынан адам айтып түсіндіре алмас азап шекті.

Бүгінгі таңда қазақ қоғамының тарихи санасын жаңғырту бағытында жүйелі жұмыстар атқарылуда. Өйткені өз еліміздің тарихын тану арқылы ғана өткен ғасырдың соңында қол жеткізген тәуелсіздігіміздің қадіріне жете аламыз. Қазақ халқының тарихына үңіліп қарасақ еліміздің азаттық пен тәуелсіздік жолындағы күресі ешқашан толастамағанын аңғарамыз. Өз дамуының белгілі бір жетістікті кезеңіне жеткен кез-келген ел ұлттық идеясын қалыптастыруға деген қажеттілікті сезінеді. Әлемдік тәжірибе көрсетіп бергендей, ұлттық идея ел дамуының түбегейлі жаңа сатысына көтерілудің орасан зор мақсаты жолындағы қоғам мен мемлекеттің саяси, әлеумет-

тік, экономикалық, мәдени, рухани және тағы басқа барлық күштерін біріктіру міндеті туындаған тұста пайда болады. Ұлттық идея этностық, діни, мәдени және өзге де қауымдастықпен біріккен адамдар тобының бөлісетін ұжымдық мақсат-мұраттары, дүниетанымының көзқарастары мен құндылықтарының кешенді жиынтығын білдіреді. XX ғасырдың бас кезінен өрістей бастаған қазақ қауымына тән қоғамдық қозғалыс өз алдына буржуазиялық-демократиялық мәні бар жалпыұлттық мақсат-міндеттерді: ұлттық тең құқылық, халықтың мәдениетін көтеру, оқу-ағарту ісін жетілдіру, әйел теңдігін қамтамасыз ету, көшпелілерді отырықшыландыру сияқты міндеттерді қойды. Басқа сөзбен айтқанда бұл істің басы-қасында болған жаңадан қалыптаса бастаған қазақтың ат төбеліндей аз ғана тұңғыш интеллигенттері жалпы ұлттық сұраныстарға жауап беруге және оларды шешуге тырысты.

Ұлттық идеяның мәні мәңгілікке ұмтылуда. Оның мазмұнына көз жүгіртсек, екі бөліктен тұрады. Бірі – ұлт, екіншісі – идея мәселесі. XX ғасыр қазақ тарихына ұлы өзгерістер әкелді. Олардың ішінде ұлтты ұлықтағандары да, ұлттың қасіретіне айналғандары да бар. XX ғасырдың алғашқы екі он жылдығы ұлттық идея тарихына терең із қалдырғанын байқамау мүмкін емес. Торлаған тұманнан жол таппай тұрған халқын өрге сүйреген күш Алаш қозғалысы еді. Саяси мәдениетті әлемдік деңгейге көтерген, кәсіби даярлығы заманның сұранысына сай, адамгершілік-имандық қасиеттері ұлы даланың сан ғасырлық қастерлі құндылықтарымен суғарылған Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Тынышпаев, Ж. Ақпаев, С. Лапин, Б. Қаратаев сияқты дүлдүлдер бастапқыда осынау қозғалыстың тұлғалық-интеллектуалдық әлеуетін сомдаса, іле-шала Х. Досмұхамедов, М. Жұмабаев, С. Сейфуллин, Т. Рысқұлов, С. Сәдуақасов, М. Әуезов, Ж. Аймауытов, М. Шоқай, тағы басқалар өрлендірді.

Бұдан әрине XX ғасырдың басындағы қазақ зиялылары шетінен періште болды деген ойтүйін шықпауы керек. М. Дулатов жазғандай, «ұлтшыл болуға жарамай, өз басының қамын ойлап, жылтыр түйме таққанына мез болып, переводчик болып пара алып, пристав болып халықтың қанын сорып, болыс болып ел бүлдіріп, тыңшы болып, шағым жүргізіп жүрген соғылғандар» қай аймақтан да табылатын. Мұндайлар тарихи прогрестің өзегінде тұрған жоқ [1, 219-220 бб.].

Аса ірі тарихи оқиғалар, біріншіден, инерциялық сипатта болса, екіншіден, ұзаққа созылатын

саяси салдарға ие болады. Осыған байланысты, Алаш тарихы мен Қазақстанның мемлекеттілігі арасында өзара тарихи байланыс пен сабақтас-тық бар. Ол біріншіден, XX ғасырдың басы империялық және кеңестік мемлекеттілік дағдарысқа ұшырады. Осының өзі қоғамның белгілі бір бөлігінің, атап айтқанда, Алашорданың идеялық дем берушілері мен кеңестік және посткеңестік Қазақстанның саяси жетекшілерінің шешуші қимылдар жасауына түрткі болды. Екіншіден, екі жағдайда да ұлттық қозғалыстар саны арта түсті. Үшіншіден, алашордалықтар қазақтардың мемлекеттік құрылымының түрін, еуразиялық геосаяси кеңістіктегі орнын, өкілеттігі мен мәртебесін өз көзқарастары тұрғысында дамыта білді. XX ғасырдың басында саяси қайраткерлер де саяси сауаттылық, күрделі міндеттерді шешуде шапшаңдық таныта білді. Өйткені, Кеңес Одағы деп аталатын аса қуатты империя дамып жатты. Осы кезде қоғамды сақтап қалып, жаңа мемлекетті, ұлттың ілгері дамуы үшін қажетті жағдайларды жаңадан құру керек болды. Бұдан бөлек, аталған жағдайда мемлекеттілік – ұлттық мәселелерді шешетін және оны шешудің кілті жатқан негізгі құрал болатын [2, 22 б.].

Жапониядағы Хоккайдо университетінің Славян зерттеу орталығының Орталық Азия бойынша маманы, профессор Уяма Томохиконың пікірінше: «Алашордада әлдебір идеология болды деп айтпас едім. Бұл қозғалысқа қатысушылардың әртүрлі идеялары болды. Егер олардан нені үйрену керек деген әңгіме туса, онда адамгершілікті, азаматтылықты және қарапайымдылықты деп жауап беруге болады. Олардың идеясы – халыққа қызмет ету болатын. Патша тұсында олар Алашордалықтар халық игілігі үшін жұмыс істеген адамдардың жақсы үлгісі ретінде қала бермек. Автономиялы үкіметті құрған кезде өздерін министр деп емес, жай ғана Алашорда мүшелері деп атады. Алашордалықтардың қазақтардың мәдени деңгейін дамытуға талпынысы мен жапондықтардың өз халқының мәдени және экономикалық деңгейін көтеруге ұмтылыстары арасында әлдебір ортақ дүниелер бар деп ойлаймын» [3, 12 б.], – десе, ал тарихшы-ғалым М. Қойгелдиев: «1917 жылы Алаш автономиясын құру туралы хабарлама ұлттық мемлекеттілікті жаңғыртудың әрекеті болды. «Ресей империясының құрамындағы Алаш автономиясы» деген сөзді айта отырып, Әлихан Бөкейханов қазақтар өз мемлекетін құруға әлі даяр емес дегенді білдіргісі келді. Ол жеке мемлекеттілікке өту үшін даярлық кезеңі қажет, тәуелсіздік туралы мәселені болашақта айтуға болады

деді. Желтоқсанның сол бір күндерінде бір кездері Алаш қозғалысы өз алдына қойған мәселелер көтерді. Қазақстанның 1991 жылы мемлекеттік алуы Алашорда идеясының заңды жалғасы деп есептеймін», - деп ойын білдіреді [4, 3 б.].

Әрине ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының мақсаты ұлттық еркіндік жолындағы күресі мен іс-әрекеті болатын. Айталық 1905-1907 жылғы бірінші орыс революциясы қазақ даласындағы ұлттық қозғалыстың белең алуына да өз септігін тигізді. Бірінші орыс революциясының дүмпуі Ресей империясының құрамындағы шет аймақтарындағы елдерде де ұлт-азаттық қозғалыстың өрши түсуіне әсер еткені белгілі. Осы жылдары қазақ зиялылары жалпы ұлттық мүдде арнасында іс-әрекеттерге көшіп, ұлттық бірлікті орнықтыруға, әрі тәуелсіздік жолында ұлттық, мұсылмандық, түркішлдік идеясы негізінде діндес, бауырлас, тағдырлас елдер өкілдерімен бірлесе кіріскен болатын. Олардың саяси көзқарастарының қалыптасып, қоғамдық-саяси қызметке араласуына бірінші орыс революциясы белгілі дәрежеде ықпал жасады. 1905 жылғы революциядан кейін қазақ зиялыларының белсенді қайраткерлері қазақ халқының саяси санасын қалыптастыру жөнінде жүргізген жұмысы ұлт-азаттық қозғалысын ұйымдық жағынан рәсімдеу идеясына әкелді [5, 4 б.].

Өткен тарихымызда, қазақ ұлтының дамуына үлестерін қосқан, өздерінің болмысы да, көзқарастары да дара туылған, ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында қалыптасқан қазақ зиялы қауым өкілдерінің рөлі ерекше болды. Өздерінің саяси бағыттары мен әлеуметтік базасы жағынан оларды үш топқа бөліп қарастыруға болады, сонымен бірге ХХ ғасырдың 1918-1929 жж. кеңестік билікке тартылған ұлт зиялыларын төртінші топ ретінде қарастырдық. Олар большевиктік көзқараста болғанымен елдің теңдігін ойлап, тұтас Түркістан идеясын көтеріп, тәуелсіздік үшін күрескен ұлт зиялылары еді. Аталған бұл топтағы зиялы қауым өкілдерімен екінші тарауда арнайы қарастырамыз. Бірінші топқа – «Алаш» партиясының либералды-демократтар тобы жатады. Партияны бұлай деп атап және оның негізін салған адам, ол қазақтың көрнекті саяси қайраткері Әлихан Бөкейханов болатын. Оның мақсаты Ресей аясында қазақтардың автономиялық тәуелсіздігіне қол жеткізу. Алаш зиялылары сұлтан, бай, билер мен ауқатты малшылар мен жериеленушілер отбасынан шыққан адамдардан құралған. Олардың басым көпшілігі Санкт-Петербургте, Мәскеуде және т.б. Ресейдің орталықтарында жоғары білім алған,

сонымен бірге отаршыл әкімшілікте – дәрігер, мұғалім, қорғаушы т.б болып қызмет атқарған еді. Бұл топты («батыстықтар» деп атаған) мынадай жарқын адамдар құрайды: А. Байтұрсынов – «Қазақ» газетінің бас редакторы, ақын, жазушы, лингвист тілтанушы; Ж. Ақаев – заңгер; М. Тынышпаев – инженер; М. Дулатов – ақын, жазушы; М. Жұмабаев – ақын, жазушы; Х. Ғаббасов – жазушы; Ж. Аймауытов – жазушы, ақын; Х. Досмұхамедов – дәрігер; Ж. Досмұхамедов – экономист; А.К. Кенжин – мамандығы мұғалім. И. Мустамбаев – геолог; А.Ә. Ермеков – ұстаз, ғалым, математик және сол секілді көптеген т.б. [6, 1-24 п.].

Ұлт зиялы қауым өкілдерінің екінші тобын мұсылман қозғалысының өкілдерімен қарым-қатынаста болған ұлт зиялылары құрайды, олардың көбі кейін Түркияға бағыт ұстанады және соған байланысты «түрікшілдер» атауын алған болатын. Бұл топтың өкілдері М. Шоқай, С. Лапин, У. Хожа, А. Махмұд, Х. Юрғули-Ағаев, С. Герцфельд, Ш. Шағиахметов, Ә. Оразаев, К. Қары, С. Ақаев, А. Бадин, Кішкенбаев, Кәрімбаев, М. Бехбуди [7, 52 б.] және тағы басқа өкілдер бар.

Үшінші топты, саны жағынан аз және әлсіз топты көзқарастары социалистік бағытты ұстанушы ұлт зиялылары құрады, оларда тек сирек ерекшелік болмаса, көбі кедей малшылар мен жериеленушілерден шықты. Олар: Мұқан Әйтпенев, Көлбай Төгісов, Шаймерден Әлжанов, Қасен-Қожа Бекхожин, Махмұт Уәлиханов, Қазы Торсанов, Байсейіт Әділов, Әлиасқар Қуанышев, Үсен Қосаев, Нұрғали Құлжанов, Ыбырай Төлебаев, Сұлтан Аблаевтар және т.б. болды [8, 10 п.].

«Алаш» партиясының көшбасшысы, ақсүйектер (сұлтан) отбасынан шыққан Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов Омбыдағы техникалық училищені, 1894 жылы Санкт-Петербургтегі Императорлық Орман шаруашылығы институтының экономикалық факультетін тамаша бітіріп шыққан болатын [9, 137 б.]. Мұғалім, журналист, этнограф, публицист және әлеуметтанушы ғалымның маңдайына ауыр және өте қиын тарихи миссия – қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының өкілі және ең алғашқы қазақ автономиясының басшысы болу жазылыпты. Ә. Бөкейхановтың ең принципті саяси мұрасы – ұлттық-мемлекеттік өз-өзін ұйымдастыру идеясы. Бұл идеяны ол және оның жақтастары өздерінің бүкіл күш-қайратын іске асыру үшін жұмсады және Алаш-Орда мемлекетін жариялаған соң, сол үшін ақырында өмірлері құрбан болды.

Ұлт зиялыларының атқарған жұмыстарында қазақ халқының арасына беделді оқығандарды ел ішіне, ауылдарға шығара отырып, үгіт-насихат жұмыстарының нәтижелі болуына қазақ комитеті үлкен мән берген болатын. Осындай үгіт-насихат, ұйымдастыру істерінің нәтижесінде көпшілік уездер мен ауылдарда комитеттер мен ұйымдар ашылып, қазақ мүддесі үшін сан-салалы қызметтер атқарды. Ұлт зиялы қауымы өкілдері осындай ұйымдастыру, түсіндіру, насихат жұмыстарын атқару жолында кездескен әртүрлі кедергілерге отарлық саясатқа деген ызасы мен кегін, өмірден есесі кетіп жүргендегі өкінішін естеріне түсіріп, көкірегінде ұлттық намыс отын жағу үшін халықтың сана-сезіміне психологиялық әдіс арқылы әсер еткен болатын. Айтар болсақ «Сарыарқа» газетіндегі «Күш бірлікте» деген мақалада: «...құлдыққа көніп, жем болудан қашатын болсақ, мына ұлы орыстың өзімен-өзі алысып, әлі құрып тұрғанда Алаш туын көтеріп, ақ орданы тігу жөн. Дәл осы кез – іздегенде таба алмайтын, автономияны алып қалатын кез. Ұлы орыс есін жиганда оңайлықпен автономияны бере қоймас. Тиісті мезгілін өткізіп алып, баяғыдай аңсап жүрмелік! Ұлы орыстың тұзағына алынып, ебіне еріксіз көнгеніміз жетер, мұны есімізден шығармалық. Елдігімізді кетіріп, береке, бірлігімізді жойып, қолқамызға қол салған заманды ұмытпалық!», – деп [10], кешегі тепкі көрген өмірін әлі ұмытыла қоймаса да, дүркін-дүркін есіне түсіріп, автономия аларлық сәтті кезенді өткізіп алмас үшін намысқа шақырады. Ал, Омбыдағы Алаш партиясының Бас комитеті «Жас Азамат» газетінде жарияланған «Алаш азаматтарына!» арнаған үндеуінің мазмұнына зер сала

қарайтын болсақ, халыққа рух пен жігер беру үшін: «Ақсақалдар, Ағалар! Ақыл айтып, жол бастаңыздар! Баяғы еркін дәуреннен сөз қозғап, жастардың жүректеріне қызулық жалынын салыңдар! – деп еркіндік, азаттықтың нарқын түсіндіруге тырысса, «Алаш Ордаға жәрдем қылмасандар, ұранға қызбасандар сол көңілсіз қор күндерің алдарыңда даяр. Ардақты азаматтар! Алаш тілегі иманымыз болсын, бәріміз соған ұйыйық» – деп [11, 37 б.] езгіде өткен күндерін еске түсіріп, үрей сезімін тудыру арқылы ықпал етуді көздеген. Идеологиялық жұмыс жүргізгенде қазақ зиялылары халықтың көз алдына «көңілсіз кер күндерін» әкелсе, үрейі ұшқан соң ел намыстанар, жігерленер деген ойда болғаны анық.

Алаш идеясы – бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның да басты идеяларының бірі болуы тиіс. Ал бүкіл қазақ даласын осыдан бір ғасырдай уақыт бұрын Алаш рухына бөлеген ұлы қазақтар аманатының жөні бөлек. Біздің ата рухы алдындағы адалдығымыз бен перзенттік парызымыз Алаштың аманатын санамызға сіңіру, соған лайық еңбек ету, өткенге құрмет көрсету. Ал құрметтің негізгісі – Алаш идеясын ұрпақ бойына сіңіру. Алаш идеясы – ұлтты біріктіруші, тұтастырушы идея ретінде қашан да қазақпен бірге жасайды. Алаштың жолы, Алаш кайраткерлері қалыптастырған ұлттық санамызды жаңғырту сапары – бүгінгі тәуелсіздігімізді тұғырлы етер берік ұстымдардың бірегейі болатынын естен шығармағанымыз абзал.

Алаш идеясы – қазақ идеясы. Демек, «Керегеміз – ағаш, ұранымыз – Алаш» дейтін біз үшін ол әрқашан қазақ идеологиясының темірқазығы болып келді, бола береді де.

Әдебиеттер

- 1 Сейдімбек А., Әбжанов Х., Салғараұл Қ. Ұлттық идея: тарихи тағдыры мен болашағы. – Астана: Фолиант, 2012. – 248 б.
- 2 Аманжолова Д.А. Алаш исторический смысл демократического выбора. – Алматы: Таймас, 2013. – 400 с.
- 3 Томохико Уяма. Переосмысление этнической истории казахов (Rethinking Ethnic History of the Kazakhs // Chiiki Kenkyu Ronshu ICAS Review. – 1999. – Vol. 2, №1. – P. 37-41.
- 4 Қойгелдиев М.Қ. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII – XX ғғ.). Зерттеулер. – Алматы: Жалын, 2004. – 400 б.
- 5 Бисенова Ф. Бірінші орыс революциясы тұсындағы қазақ азаттық қозғалысы: тар. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы: Ғылым, 2002. – 32 б.
- 6 ҚРПМ. 811-қор, 23-тізбе, 171- іс. 1-24 п.
- 7 Қыдыралиев Д. Қ. Мұстафа Шоқай. – Астана: Фолиант, 2007. – 320 б.
- 8 ҚРПМ. 811-қор, 23-тізбе, 218-іс. 10 п.
- 9 Қойгелдиев М.Қ. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII – XX ғғ.). Зерттеулер. – Алматы: Жалын, 2004. – 400 б.
- 10 Күш бірлікте // Сарыарқа. – 1918, қаңтар 2. – №27.
- 11 Алаш азаматтарына! // Жас Азамат. – 1918, шілде 30. – №1.

References

- 1 Seidymbek A., Abjanov H., Salgaraul K., Ultyk ideya: tarihtagdyry men bolawagy. – Astana: Foliant, 2012. – 248 b.
- 2 Amanjolova D.A. Alash istoricheskii smysl demokraticeskogo vybora. – Almaty :Taimas, 2013. – 400 s.
- 3 Tomohiko Uyamo. Pereosmyslenyeetnicheskoiistoriikazakhov (Rethinking Ethnic History of the Kazakhs // ChiikiKenkyuRonshu ICAS Review. – 1999. – Vol. 2, №1. – P. 37-41.
- 4 Koigeldiev M.K. Ultyk sayasy elita. Kyzmety men tagdyry (XVIII – XXFF.). Zerteuler. – Almaty: Zhalyn, 2004. – 400 b.
- 5 Bisenova G. Birinwyorysrevol uciasytusyndagy kazkahazattyk kozgalysy: tar. gyl. kand. ... aforef. – Almaty: Gylym, 2002. – 32 b.
- 6 KRPM. 811-kor, 23-tyzbe, 171- is. 1-24 p.
- 7 Kydyraliev D.K., Mustafa Shokai. – Astana: Foliant, 2007. – 320 b.
- 8 KRPM. 811-kor, 23-tizbe, 218a -is. 10 p.
- 9 Koigeldiev M.K. Ultyksayasyelita. Kyzmety men tagdyry (XVIII – XXFF.). Zerteuler. – Almaty: Zhalyn, 2004. – 400 b.
- 10 Kush birlikte// Saryarka. – 1918, kantar 2. – №27.
- 11 Alash azamattaryna // Zhasazamat. – 1918, shilde 30. – №1.